

ההלכה והמשטר הדמוקרטי

הגישה הדמוקרטית, שתוכנה התחשבות ברצון העם, בדרישותיו וצרכיו, היא מאבני היסוד של ההלכה הישראלית. היא באה לידי גילוי נהדר בשני שטחים עיקריים של ההלכה: א. סדרי המינויים לתפקידים ציבוריים; ב. סדר התקנות, הגזירות וההוראות לציבור.

א. סדרי המינויים לתפקידים ציבוריים

המינוי לתפקיד ציבורי צריך להיות בהסכמת הציבור. כך נאמר במס' ברכות, נ"ה: "אמר רבי יצחק, אין ממנין פרנס על הציבור אלא אם כן נמלכין בציבור תחילה, שנאמר (שמות ל"ה) 'ראו קרא ה' בשם בצלאל', אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה, משה, הגון עלך בצלאל? אמר לו, רבונו של עולם אם לפניך הגון, לפני לא כל שכן, אמר לו אף על פי כן לך אמור להם; הלך ואמר להם לישראל: הגון עליכם בצלאל? אמרו לו אם לפני הקדוש ברוך הוא ולפניך הגון, לפנינו לא כל שכן!"

בספר "מעון הברכות" נמצא ההסבר לעניין, שאם הציבור הסכים לבחירת אדם מסוים לתפקיד מסוים יש להניח שיהיו דבריו מקובלים על העם וישמעו להוראותיו, שכן מצינו במשנה במס' סנהדרין, כ"ג: "דיני ממונות בשלשה, זה בורר לו אחד, וזה בורר לו אחד, ושניהם בוררים להם עוד אחד". ושאלו בגמרא: "מאי שנא דעבדי הכי? אמרי במערבא משמיה דרבי זירא מתוך שזה בורר לו דיין אחד וזה בורר לו דיין אחד ושניהם בוררים להם עוד אחד יצא הדין לאמיתו". ופירש רש"י: "דצייתי הבעלי דינין".

וכך מפרשים שם התוספות, דאם הוא בעצמו בירר לו, יקבל את הכרעתו ברצון. וזה נלמד מתוך הפסוק שלפנינו: "ראו קרא ה' בשם בצלאל", כי משה רבינו ביקש הסכמת העם למנויו של בצלאל.

בעל "מעון הברכות" מציין עוד פסוק נוסף (דברים ט"ז) המוכיח זאת: "שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך אשר ה' אלקיך נותן לך לשבטיך". "תתן לך", פירושו שהעם בעצמו ישתתף בהסכמתו במינויים לתפקידים הציבוריים.

ועד כמה הקפידו שרצון העם יבוא לידי ביטוי ללא שום לחץ או השפעה מצד גורמי חוץ, יש לראות מדברי המרדכי (בבא קמא פרק החובל, ק"ז): "ועוד השיב ר"מ על החזן שהיו רוב הציבור הפצים בו ומקצת לא נתרצו בו, ונעשה על פי השר שביקש הממונים (הממאנים) להתרצות: לא טוב עשית להימנות על פי השר, ובארצו היו מקפידים על דבר זה, וכבר נעשה בימי אבי העזרי שנתמנה חזן אחד והלך אחד ונתכוון לכבדו, וגרם שההגמון שלח אחריו ולקח מצנפת שעל ראשו ונתן עליו ואמר: הילך החזנות, וכעס מיד אף כנגד ההגמון, ואמר אדוני, אין דיני לקבל ממך עבודת בוראנו. ולא קיבל עליו אף על פי שמתחילה קיבל עליו".

התשב"ץ (חלק ראשון שאלה קנת) מספר: "לפי שהקהל שאלו ממני כשמינו אותי דיין עליהם אחר פטירת הרב רבי יצחק בר ששת זל"ה (הריב"ש), שאודה להם שלא אבקש מהמלך ושריו מאמר ציווי נגידות עליהם, אני כותב כאן מה שנשאתי ונתתי בענין זה כשהפקיד רבי שאול הכהן נ"ע את הרב רבי יצחק ז"ל בדייני הקהל, י"א על פי ציווי מאמר המלך שהפיק לו מעצמו מבלי בקשת הקהל י"א, עיי"ש.

ושם (תשב"ץ ענין קסא) כותב עוד: "הרביעי ממה שיש לדקדק אחר החכם ז"ל אשר התאמץ בברירה זו, גם אני לא אחשוך פי מהתנצל גם לזאת כי מי נגע בבחירי ה' וניקה, חלילה לי אם ארשע להוכח חכם מדניאל, כי אין אני מהראויים להוכיח והוא אינו צריך לתוכחתי לבקרים כי יאמרו אלי מי הוא זה שבא לרדותינו בתוך ביתנו, אבל אגיד לך הרשום בכתב אמת על לוח לבי כמסתפק על כבודו עד אמצא מקום ואוסיף לקח אולי ימצאו הדברים עתיקים, דברי צדיקים אשר הוא סומך עליהם, והשיבותי מעליו את תלוני. תחילת דברי אני אומר שנטה מעט מהדרך הנכונה דרך המוסר, ממה שלא נמלך עם הציבור, ואף על פי שהדין המתמנה על הציבור היה מופלא וסמוך, והממנה אותו היה אדם גדול בדורו, ראוי הוא שימלך עם הציבור קודם מנותו אותו, שהקדוש ברוך הוא אינו ממנה פרנס על הציבור אלא אם כן נמלך בציבור, שנאמר: 'ראה קראתי בשם בצלאל...' ואף על פי כן לך אמור לישראל, הלך ואמר להם הגון עליכם בצלאל... זהו שיש לתמוה עליו בזה".

מדברי תשב"ץ אלה אנו רואים שהקפידא הייתה לא רק על מי שמתנה באמצעות שר או מלך גוי המכריח או משפיע על הציבור לקבל אותו, אלא אפילו אדם גדול מישראל שרוצה למנות על הציבור שהוא הגון ומתאים בהחלט לתפקיד זה, צריך מקודם לקבל הסכמת הציבור על המינוי, שהרי מי לנו גדול מהקדוש ברוך הוא ומשה רבינו שראו את בצלאל הגון לתפקיד זה, ובכל זאת ביקשו את הסכמת העם לדבר זה.

גם בשו"ת "חתם סופר" (חושן משפט תשובה יט) אנו מוצאים על רב שנמתנה על ידי פקודה ממקום גבוה מבלי שאלת רצון רוב בני הקהילה; "הרב הזה לא יפה עשה בעמיו לעלות על גפי מרומי קרת בחוזק יד, ואיה חכמתו בתלמוד, הלא כה אמרו: 'אמר רבי יצחק, אין מעמידין פרנס על הציבור אלא אם כן נמלכין בצבור...' מעתה ישפוט אדם אם בצלאל שהיה מלא בחכמה בתבונה ובדעת, וצוה עליו הקדוש ברוך הוא על ידי שלוחו הנאמן משה רבינו ע"ה, ולא רצה להכריחם להתמנות שלא בשאלת פיהם ורצונם, ואין יתמנה שום אדם בשום התמנות, מבלי שאלת פי ורצון דוב הקהל!".

גם בעניין "חזקה" שהייתה נהוגה בישראל, כאשר אחרי פטירת הרב בחרו בבנו שימלא מקומו ברבנות, ומקורו ב"שולחן ערוך" (יורה דעה סימן רמ"ה ברמ"א), מסביר המהר"ם שיק (יורה דעה, תשובה רכח), כי צריך הסכמת הציבור לזה, כדאיתא בראש השנה ב', ע"ב "דאמנו עליה ומלך בן מלך הוא", מבואר משם שאף על גב דהמלכות ירושה לבניו, מכל מקום צריכים דעת הציבור לזה שימנו אותו, וכן אמרו בברכות: "אין ממנין פרנס על הציבור אלא אם כן נמלכין בציבור שיקבלו אותו ויטכמו עליהם". לפי דין הירושה והחזקה מצווה אמנם על הציבור להעדיף אותו ולקבל אותו, אבל במקרה שיתרבו לזה אין להכריח אותם, ובלי רצון הציבור והסכמתם אינו יכול להתמנות.

זאת ועוד, מצאנו ב"שולחן ערוך": (אורח חיים סימן נג): "אפילו יחיד יכול לעכב ולומר איני רוצה שפלוגי יהיה חזן, אם לא שכבר הסכים עליו תחילה". ומוסיף על זה הרמ"א: "ודוקא שיהיה לאותו יחיד טעם הגון על פי טובי העיר, אבל בלאו הכי אין היחיד יכול למחות בש"ץ". וכבר העיר שם ב"מגן אברהם", שאין הכוונה דווקא על ש"ץ כי אם בכל המינויים כך הדין, והוא מביא זאת בשם הרשד"ם (בדפוסים שלנו כתוב הרשב"ם, וזה טעות הדפוס, ויש לתקן).

יוצא אפוא שלפי דין ה"שולחן ערוך", צריך הסכמת כל אחד מן הציבור לקבלת אדם לאיזה תפקיד ציבורי שהוא. אכן, לא תמיד מזדמן שכל חלקי הציבור, ללא יוצא מן הכלל אף לא אחד, שיהיו בעלי מידות ישרות עד כדי כך שיוכלו לבוא לדעה אחידה, ושהחלטות תתקבלנה ללא התנגדות של קול אחד. היה זה אמנם מצב אידיאלי, אילו היה אפשר להשיג אדם שעליו יסכים כל הציבור יחד, אבל — מדגישים האחרונים באורח חיים סימן

ניג: "בעו"יה הרבה מחזיקים במחלוקת בלי טעם וריח, וכוונתם שלא לשם שמים, ואם היו צריכים לקבל הסכמת כל יחיד ויחיד בענין המינויים, לכל תפקיד צבורי שהוא, לא היו מסכימים לעולם, ולא היה נמצא אדם בעולם שכולם יסכימו עליו. לכן **אנו הולכים אחר הסכמת הרוב**, במילים אחרות: משאל בציבור, שיוכיח במי תומך **הרוב**, או שנבחרו הציבור – שנבחרו מטעם הציבור להנהלת העניינים – **יחליטו על פי רוב דעות את מי למנות לתפקיד ציבורי**.

ב. סדרי התקנות, הגזירות וההוראות לציבור

ההלכה נותנת תוקף עליון להוראות חכמי התורה. וכך אומר הרמב"ם (הלי ממרים פרק א'): "בית דין הגדול שבירושלים הם עיקר תורה שבעל פה והם עמודי ההוראה ומהם חוק ומשפט יוצא לכל ישראל, ועליהן הבטיחה תורה, שנאמר: 'על פי התורה אשר יורוד' – זו מצות עשה, וכל המאמין במשה רבינו ובתורתו חייב לסמוך מעשה הדת עליהם ולהישען עליהם. וכל מי שאינו עושה כהוראתן עובר בלא תעשה שנאמר: 'לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל'. אחד דברים שלמדו אותם מפי השמועה והם תורה שבעל פה, ואחד הדברים שלמדו אותם מפי דעתם באחת מן המדות שהתורה נדרשת בהן ונראה בעיניהם שדבר זה כך הוא, ואחד דברים שעשאו סייג לתורה ולפי מה שהשעה צריכה להן והן **הגזירות והתקנות והמנהגות, כל אחד ואחד מאלו שלשה דברים הללו מצות עשה לשמוע להם, והעובר על כל אחד מהן עובר בלא תעשה**. הרי הוא אומר: 'על פי התורה אשר יורוד', אלו התקנות הגזירות והמנהגות שיוורו בהם לרבים כדי לחזק הדת ולתקן העולם, יועל המשפט אשר יאמרו, אלו דברים שילמדו אותם מן הדין באחת מן המדות שהתורה נדרשת בהן, 'מכל הדבר אשר יגידו לך', זו הקבלה שקבלו איש מפי איש".

הסמכות הרחבה והבלתי מוגבלת כמעט, אשר חכמי התורה קיבלו בתורה ובהלכה לעשות תקנות, גזירות ומנהגות, מוגבלת רק בסייג אחד: צרכי הציבור, דעתו והסכמתו.

וכך אומר הרמב"ם: (שם, פרק ב'): "בית דין שנראה להם לגזור גזירה או לתקן תקנה או להנהיג מנהג, צריכין להתיישב **ולידע תחילה אם רוב הציבור יכולין לעמוד בהן או אם אין יכולין לעמוד. ולעולם אין גוזרין גזירה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולין לעמוד בה**".

דין זה כוחו יפה לא רק בראשית חלות הגזירה אלא גם אחר כך. כפי שממשיך שם הרמב"ם: "הרי שגזרו בית דין גזירה ודימו שרוב הקהל יכולין לעמוד בה ואחר שגזרוה, פקפקו העם בה ולא פשטה ברוב הקהל – הרי זו בטלה ואינן רשאים לכוף את העם ללכת בה". ויש שלב נוסף בזה ברמב"ם בהלכה שלאחר זו: "גזרו ודימו שפשטה בכל ישראל ועמד הדבר כן שנים רבות, ולאחר זמן מרובה עמד בית דין אחר ובדק בכל ישראל וראה שאין אותה הגזירה פושטת בכל ישראל – יש לו רשות לבטל, ואפילו היה פחות מבית דין הראשון בחכמה ובמנין".

מקור הדבר הוא בגמרא (עבודה זרה, ל"ה), שבין הגזירות חכמים שגזרו על מצרכי הגויים שלא להשתמש בהן כגון חלב ופת, היה גם שמן שגזרו עליו חכמים. ואחר כך ישבו רבותינו ובדקו ומצאו ששמן לא פשט איסור ברוב ישראל, וסמכו רבותינו על הדין שאין גוזרין גזירה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולין לעמוד בה, וביטלו את גזירת השמן, לתקנה זו יש גם מקור לדבר בפסוק: "דאמר רב אדא בר אהבה מאי קרא (מלאכי ג'): 'במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים, הגוי כולו' – אין. אי לא – לא", כלומר: אין תוקף לאותה גזירה. וכפי שמסבירים שם התוספות, אין הפירוש, שהגזירה מתבטלת מעצמה, אלא שבית הדין יכולין לבטל את הגזירה, ולא שייך כאן הכלל של: "אין בית דין

מבטל דברי בית דין חבירו אלא אם כן הוא גדול ממנו בחכמה ובמניין, רק על גזירה זו יכול בית הדין להימנות ולבטל הגזירה.

הרמב"ם מרחיק לכת (בהלי מאכלות אסורות, פרק י"ז) וכותב: "שמן של עכו"ם מותר, ומי שאסור הרי זה עומד בחטא גדול, מפני שממרה על פי בית דין שהתירוהו". והביא ה"יכסף משנה" את מקורו בירושלמי (שבת פרק א'): "יצחק בר שמואל בר מרתא נחת לנציבין, אשכח רבי שמלאי הדרומי, יתיב ודריש: רבי ובת דינו התירו בשמן, שמואל קיבל עלוי ואכל, רב לא אכל, אמר ליה שמואל – אכול, דלא כן אני כתיב עלך... ואטרח עליה ואכל".

ההסבר ביסוד דברי הלכה זו הוא, דכיוון דהגזירה הזאת בטלה, הביטול הזה הוא בר תוקף בין לקולא ובין לחומרא, דהיינו שמוותר לאכול ואסור להחמיר, בהתאם לכלל הידוע מהירושלמי (תרומות), שנקבע להלכה ("שולחן ערוך" יורה דעה, סימן רמ"ב, בש"ך, בהנהגת הוראות איסור והיתור), דכשם שאסור להתיר את האיסור, כך אסור לאסור את המותר. בהתאם לדברי הרמב"ם בספר המצות (לא תעשה, סימן רעג) – כפי שהבין את דבריו אחד מגדולי הפוסקים האחרונים הגאון האדמו"ר בעל "דברי חיים" (מצאנו) (תשובות, חלק א, יורה דעה סימן ב), יש בזה משום "לא תעשו עול במשפט" אם מטה את הדין וההלכה לקולא או לחומרא. ועל כן זה שמחמיר, הרי זה כמורה שחולק על דעת בי"ד שהתירו, וה"ז בדין ממרה.

את ההתחשבות בצרכי העם או מוצאים לא רק במובן שלילי – שאין גוזרים גזירה על הציבור אלא אם כן רוב הציבור יכולים לעמוד בה, אלא גם בפעולות החיוביות של הנהגת תקנות, או רואים קו זה. דוגמה לזה היא אחת מתקנות חכמים הידועות במשנה (שביעית פרק י'), שהלל תיקן פרוזבול. ואם כי מתוך לשון המשנה שם יוצא שלא נתקנה תקנה זו אלא כדי שלא יכשלו באיסור, כדברי המשנה שם: "פרוזבול אינו משמט, זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן, כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה לזה, ועוברין על מה שכתוב בתורה (דברים ט"ו): 'השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעלי וגוי התקין הלל פרוזבול'. הרי שהתקנה הייתה למנוע מלהכשל באיסור מניעת ההלוואה. אבל מתוך עצם קריאת השם הזה "פרוזבול", כפי שהסבירו חז"ל את השם הזה (גיטין ל"ו), יוצא שמצב הציבור וצרכיו היו לנגד עיני מתקני הפרוזבול, שכך אמרו שם: "מאי פרוזבול? אמר רב חסדא פרוס (תקנה) בולי ובוטי, בולי אלו עשירים ובוטי אלו עניים". ופירש רש"י שם: "תקנה לעשירים שלא יפסידו כספם, ותקנה לעניים שלא ינעלו דלת בפניהם וימצאו ללוות". יוצא מזה, שתקנת פרוזבול, למרות שהיה בה משום עקיפה על מצוות שמיטת כספים הייתה רק משום שראו בזה צרכי הציבור וטובת הכלל כולו, הן לעניים והן לעשירים.

כללו של דבר: אם משטר דמוקרטי פירושו התחשבות יתר בצרכי העם, רצונו ודרישותיו – הנה הביטוי העליון לזה נמצא בהלכה המסדרת את דרכי האדם והתנהגותו בחברה ובציבור שלא יחרגו מטובת הכלל ורוב הציבור.